

LEIBNIZ A IDEA SYSTÉMU

CHRISTIAN LEDUC, Université de Montréal, Département de philosophie, Montréal, CA

LEDUC, Ch.: Leibniz and the Idea of System
FILOZOFIA 73, 2018, No 7, pp. 501 – 508

The aim of the article is to explore the meanings of the concept of *system* in Leibniz's philosophy. It shows, that practically there is no such meaning as attributed to his philosophy since Kant (i. e. a unified and complete, so called architectonical way of unveiling and explication of doctrines). In Leibniz a system refers either to a hypothesis (pre-established harmony), or the real order of the bodies in this world, or even to the encyclopedic classification of knowledge, but never to any kind of representation, be it in philosophy or in metaphysics, which we could call systematic. Although Leibniz himself wished to give his philosophy a systematic form, his project does not correspond with the way the concept of system is understood in his writings.

Keywords: System – Leibniz – World order – Encyclopedia

Interpretácia, podľa ktorej by u Leibniza existoval filozofický alebo metafyzický systém, je jednou z najstarších lektúr a ešte aj dnes je v leibnizovských štúdiách značne rozšírená. Systémom sa zvyčajne myslí metodologická organizácia, ktorá sa opiera o dosť známe kritériá: podmienky vybudovania systému zvyčajne konštituuje deduktívna štruktúra medzi pravdami, ich jednota v celkovej artikulácii a úplnosť či vyčerpávajúci obsah. Treba konštatovať, že Leibniz nikdy neponúkol systematický výklad svojej filozofie či metafyziky. Sekundárna literatúra sa zvyčajne zhoduje v tvrdení, že Leibniz svoj systém nikdy nezavšíl.¹ Leibniz svoje myslenie nevykladá architektonicky, hoci na niektorých miestach takéto želanie, zdá sa, vyjadril: ani *Teodícea*, ani *Monadológia* či *Princípy prírody a milosti založené na rozume* v skutočnosti nepredstavujú systematické myslenie. Tézky a argumenty sú dozaista medzi sebou prepojené, no základné podmienky architektonickej štruktúry by sme v nich rozpoznali len s ťažkosťami.

Aj napriek tomu ešte aj dnes viacero komentátorov zastáva myšlienku, podľa ktorej existuje reálna možnosť Leibnizov systém rekonštituovať. Aj keď sa Leibnizovi nepodarilo svoje tézy celkovo prepojiť v deduktívnej a architektonickej organizácii, zanechal nám predsa len všetky časti a argumenty, ktoré by bolo možné systematicky artikulovať. Išlo by tak o prenos jednotlivých formulácií do koherentného celku vy-

¹ Pozri Russell (1997, 1); Rutherford (1995, 3).

kazujúceho jednotu a demonštratívnosť na spôsob axiomatického modelu. Spomedzi interpretácií, ktoré razia tento smer, možno spomenúť Russella, Belavala alebo nedávno i Reschera.²

V predkladanej štúdií chcem obhájiť ideu, podľa ktorej sa Leibnizovo myslenie môže systematickej rekonštrukcii poddať len s ťažkosťami. Takýto postup dokazujú v skutočnosti tri možné typy skúmania: 1) prvý je založený na prebádaní téz a argumentov Leibnizovej filozofie a metafyziky, aby sa preukázalo, že spôsob, akým sú exponované, nie je v súlade s podmienkami myslenia architektonického typu. Takúto analýzu už čiastočne podnikli niektorí komentátori s aplikáciou na centrálné texty, predovšetkým tie, ktoré som uviedol vyššie. Tieto diela nielenže nie sú artikulované systematicky, ale bolo by náročné nájsť v nich časti systému, ktorý by mal byť rekonštruovaný. Zoberme si prípad *Metafyzickej rozpravy*. Veľmi často tu bola snaha porovnať tento text s Descartovými *Meditáciami* alebo Spinozovou *Etikou*, dielami, ktoré sú v 17. storočí nesporne kompletnejšie a unififikované. Ako keby sme v Leibnizovej *Metafyzickej rozprave* mohli nájsť jeho odpovede na klasické problémy racionalistickej metafyziky. Napríklad voči karteziánskemu dualizmu a spinozovskému monizmu Leibniz namietal pluralizmom substancí či monád. Takýto prístup zaiste nie je až tak úplne neadekvátny a môže poslúžiť predstaveniu Leibnizovho myslenia v kontexte klasickej metafyziky. Pri pozornejšom čítaní jednotlivých kapitol *Metafyzickej rozpravy* si však uvedomíme, že kritériám systematického myslenia, žiaľ, nezodpovedajú.³ Pravdepodobne to isté by sme mohli povedať o Descartových alebo Spinozových dielach, povedzme však, že Leibnizov prípad je osobitne očividný. Každá časť v skutočnosti zodpovedá veľmi presnému problému, ktorý bol predmetom diskusií v tom istom období, či už ide o ontologický dôkaz existencie Boha, individuáciu substancí alebo karteziánsky princíp zachovania pohybu. Myslím si, že tento text by sme mali interpretovať skôr ako istotne koherentný sled metafyzických úvah, ktorý si ale nijako nenárokuje na teoretickú jednotu, deduktívnosť a úplnosť, ktoré by sme v systéme hľadali.

2) Druhý typ skúmania sa sústreďuje na pôvod takejto systematickej interpretácie Leibnizovej metafyziky a filozofie. Vyjadrené inak, keďže Leibniz nepodal výklad svojho systému, ako je možné, že si ešte aj dnes myslíme, že nejaký leibnizovský systém musí existovať? U Leibniza, samozrejme, existujú niektoré pasáže, ktoré takúto ideu nechávajú zaznieť. Tými najočividnejšími textami sú istotne listy adresované Rémondovi z roku 1714, v ktorých Leibniz na jeho podnet, aby systematizoval svoje myslenie, odpovedá kladne.⁴ Myslím si, že tieto úryvky treba interpretovať obozretne. Nielen preto, že požiadavku vyslovuje Rémond, a nie sám Leibniz, a že systém, o ktorý v tomto prípade ide, sa väčšmi podobá na resumé ako na systematický výklad v pravom zmysle slova. Leibniz navyše najprv na túto požiadavku zareaguje poukázaním na to, že *Teodícea* a niektoré zverejnené texty by mohli priniesť prvú ideu jeho systému, inak povedané, že by mohli

² Rescher (1980, 118).

³ Pozri môj úvod In: Leibniz (2016, 7 – 6).

⁴ *List Rémondovi* (júl 1714). Pozri Leibniz (1978a, 622).

byť zhrnutím jeho myslenia. Prečo sa potom v takomto prípade natíska otázka leibnizovskej systematickosti? Podľa môjho názoru odpoveď tkvie v prvotnej recepcii Leibniza v 18. storočí, ktorú sme zdedili. Napríklad Fontenelle vo svojom *Éloge de Leibniz* na viacerých miestach nalieha na architektonický charakter leibnizovského myslenia; že časti jeho filozofie sú medzi sebou prepojené a vnieť sa do systému je náročné.⁵ Mnohí ďalší interpretátori z toho istého obdobia obhajovali podobný názor, ktorý sa preniesol až do našich čias.

3) Tretí spôsob dôkazu nesystematického charakteru leibnizovského myslenia, na ktorý chcem dôraznejšie poukázať, tkvie skôr v Leibnizovom použití termínu systém v jeho diele. Inými slovami, i keď Leibniz nepoužíva systematickosť v takom význame, v akom mu vo filozofii často rozumieme, čoho najzjavnejšími príkladmi sú bezpochyby Wolffove alebo Kantove myšlienky, termín *système* predsa len použije. Ešte raz, tento termín neoznačuje ideu teoretickej deduktívnej a kompletnej jednoty, ale iné spôsoby prezentácie alebo organizovania ideí a vecí. Presnejšie, u Leibniza som našiel tri hlavné významy termínu *système*, ktoré teraz vysvetlím.

Systém ako hypotéza. Spomedzi množstva použití termínu *système* jedným z najfrekvencovanejších je práve ten, ktorý vyjadruje teóriu, cieľom ktorej je explikácia niektorých osobitných fenoménov. Tento význam nie je nový, vyskytuje sa už v stredoveku a začiatkom 17. storočia. Nájde ho najmä v Galileiho *Dialógu o dvoch systémoch sveta*. Galilei nevysvetľuje, čo presne systémom sveta rozumie, zdá sa však evidentné, že ide o možné vysvetlenie kozmu na základe súboru dôkazov a experimentov. Galilei, ako vieme, diskutuje v tomto diele o dvoch systémoch nazývaných geocentrizmus a heliocentrizmus. To, čo je v tomto prípade dôležité, sú charakteristiky systému: na jednej strane je zjavné, že na vysvetlenie toho istého typu javu, v danom prípade nebeských javov, je možná pluralita systémov. Na strane druhej je systém založený na hypotéze, ktorej demonštratívne a empirické základy nie sú úplné. Ptolemaios a Kopernik by tak pre explikáciu usporiadania nebeských telies rozpracovali dve hypotézy, alebo systémy sveta.

Takýto význam sa u Leibniza nachádza na viacerých miestach. Ide najmä o *systemae mundi* na spôsob Galileiho,⁶ no pre Leibniza existuje viacero ďalších systémov, ktoré konštituuju vedecké explikačné hypotézy. Leibniz sa zmieňuje o systéme pružnosti, podľa ktorého látku netvorí nedeliteľné atómy, ale plynulá podstata,⁷ o systéme zachovania sily, ktorý kladie do opozície voči karteziánskemu systému zachovania pohybu⁸ a sublunárnom systéme, ktorý obsahuje vysvetlenia vzťahujúce sa na pozemské javy.⁹ Tak ako u Galileiho, Leibniz tvrdí, že systém v tomto prvom význame je hypotézou, ktorá tak pripúšťa ďalšie možné systémy. Systémy sú takto dohadmi, ktoré sa zakladajú na nie-

⁵ Académie Royale des Sciences (1718, 116).

⁶ *Hypothesis physica nova*. Pozri Leibniz (1990, 293 – 299).

⁷ *Propositiones quaedam physicae*. Pozri Leibniz (1981, 70).

⁸ *Praefatio ad libellum elementorum physicae*. Pozri Leibniz (1999, 2008).

⁹ *List Perraultovi* (máj – jún 1676). Pozri Leibniz (2006, 418).

ktorých dôkazoch, ktoré však nemožno pokladať za úplné.

Z tohto hľadiska je jedným z najoriginálnejších aspektov leibnizovského myslenia rozšírenie tohto významu systému na ďalšie oblasti filozofie, osobitne na metafyziku. Metafyzické systémy by existovali na spôsob fyzikálnych hypotéz. Tento význam používa na to, aby sa zmienil o dost' presnom probléme, a síce probléme vzťahu medzi myšlienkami duše a pohybmi tela.¹⁰ Podľa Leibniza na tento problém možno odpovedať vychádzajúc z troch hlavných a dost' známych teórií: fyzický vplyv aristotelikov, ktorý predpokladá kauzálnu interakciu medzi dušou a telom, karteziánsky okazionalizmus, ktorý v tomto období obhajoval najmä Malebranche a ktorý tvrdí, že Boh je jediným kauzálnym agens v prírode, a preto zabezpečuje zhodu medzi mentálnymi a fyzickými javmi, a napokon jeho vlastná teória predurčenej harmónie. Pri viacerých príležitostiach Leibniz pokladá tieto teórie za hypotézy či systémy v tom istom vyššie opísanom význame. Dokonca hovorí o *svojom systéme*, odvolávajúc sa na teóriu alebo hypotézu predurčenej harmónie.¹¹

V takomto prípade je užitočné zdôrazniť posledný bod, ktorý sa týka tohto prvého významu. V korešpondencii Leibniza s Lady Mashamovou zo začiatku 18. storočia ide hlavne o otázku systému predurčenej harmónie. Leibniz túto teóriu dokonca prirovnáva k teórii otca Lady Mashamovej, a síce k *True Intellectual System of the Universe* Ralpha Cudwortha. Kým Cudworthova teória si istotne nárokuje na explikáciu všetkých metafyzických, teologických a morálnych fenoménov z jemu vlastnej perspektívy v záujme predloženia celkového filozofického systému, Leibniz naproti tomu naznačuje, že jeho teória predurčenej harmónie je *malým systémom*, ktorému nemožno rozumieť tým istým spôsobom.¹² Leibniz, zdá sa, si je vedomý, že existujú povedzme globálne systémy, no ich prínos je lokálny; je si vedomý, že cieľom tohto prínosu je preskúmať a podať správu o osobitom celku fenoménov, predovšetkým o tých, ktoré vznikajú zo vzťahu medzi dušou a telom.

Systém ako usporiadanie sveta. Druhý význam termínu *systém* v leibnizovskom myslení vskutku súvisí s tým, čo nachádzame u Cudwortha. Podľa tejto definície sa systém odvoláva skôr na usporiadanie alebo harmóniu Bohom stvorených vecí. V tomto zmysle sa systém neodvoláva na usporiadanie alebo objasnenie teoretických súdov a dôkazov, ale na organizáciu vecí v prírode. Jeden z najznámejších výskytov sa nachádza v diele *Nová sústava prírody a vzájomného pôsobenia substancií*.¹³ Súhlasil by som s tým, že tu ide o jeden z najdôležitejších textových dôkazov, ktoré sú základom pre systematickú interpretáciu leibnizovského myslenia. Na začiatku tohto diela nám Leibniz dokonca naznačuje, že o tomto systéme začal premýšľať už pred niekoľkými rokmi, čo zodpovedá času vzniku *Metafyzickej rozpravy* z roku 1686. Preto by sme mohli tvrdiť, že

¹⁰ *List Basnage de Beauvalovi* (3./13. január 1696). Pozri Leibniz (2014, 120).

¹¹ *List Lady Masham* (máj 1704). Pozri Leibniz (2017a, 8).

¹² *List Lady Masham* (14. január 1704). Pozri Leibniz (2017b, 2).

¹³ *Système nouveau de la nature*. Pozri Leibniz (1978b, 477).

*Metafyzická rozprava*¹⁴ a *Nový systém* sú vyjadrením toho istého systematického myslenia, ako to bude neskôr s *Monadológiou*.

Aj napriek tomu musíme k takejto interpretácii pristúpiť s opatrnosťou, a to s ohľadom na dva aspekty. Po prvé, štruktúra *Metafyzickej rozpravy* a *Nového systému*¹⁵ – ako sme už naznačili – nie je systematická. To platí osobitne pre *Nový systém*, dielo, ktoré obsahuje súbor často autobiografických, zreteľne súdržných, ale v žiadnom prípade nie architektonicky organizovaných úvah. Po druhé, na čo upozornilo už niekoľko nedávnych komentátorov, medzi týmito dvoma textami existujú podstatné teoretické rozdiely, a to až do takej miery, že by bolo ťažko mysliteľné ponímať ich ako vyjadrenie toho istého metafyzického systému. Vychádzajúc z toho si myslím, že termín *systém* v názve diela, ale aj inde v texte, treba chápať v už spomínanom význame, totiž ako Bohom chcené a stvorené usporiadanie vecí. Inými slovami systém, to je aktuálny alebo možný svet, nie teoretická štruktúra vysvetľujúca svet, ako tomu zvyčajne rozumieme pri tvrdení, že Leibniz má filozofický systém. Niektoré pasáže z korešpondencie s Arnauldou okrem iného potvrdzujú názor, že systém v tomto druhom význame nie je len aktuálnou prírodou, ale množinou možných svetov ponímaných v Božom rozume. V liste z októbra 1687 Leibniz použije synonymne termíny *systém* a *svet* tak, že možné svety možno pokladať za systémy komposibilit.¹⁶ Tento druhý význam skrátka treba chápať ako význam, ktorý sa odvoláva na možné alebo aktuálne usporiadanie vecí, ktoré sa dá vysvetliť za pomoci rozmanitých teórií alebo hypotéz, teda systémov podľa prvého vyššie popísaného významu. A samozrejme, ešte vždy nejde o wolffovský ani kantovský systém, ktorý sme chceli leibnizovskému mysleniu prisúdiť.

Systém ako encyklopedický prehľad. Tretí a posledný význam sa pravdepodobne najviac približuje k myšlienke axiomatického deduktívneho a výkladového usporiadania. Aj napriek tomu si však myslím, že ostáva odlišný od myšlienky metafyzickej alebo filozofickej axiomatiky. Nachádzame ho v textoch diskutujúcich o návrhu encyklopédie, ktorým sa Leibniz takisto preslávil. V encyklopédii podľa neho možno jednotlivých autorov a teórie predstaviť a vysvetliť dvoma spôsobmi. V prvom prípade by vypracovanie zoznamu vedomostí zodpovedalo abecednému poradiu.¹⁷ V druhom prípade by išlo o systematický postup. Leibniz zastáva názor, že práve druhý prístup je plodnejší, pretože sa neobmedzuje len na jednoduchý výpočet autorov a tém, ale mohol by si nárokovať na vedecký výklad poznatkov. Ten okrem iného umožňuje podrobné predstavenie doktrín, hlavných dôsledkov, ktoré z nich možno odvodiť, a preto ho nemožno chápať ako obyčajné zhrnutie. Pred nami tak stojí použitie systematickosti v deduktívnom a axiomatickom zmysle, teda že z princípov každej teórie sa deduktívne odvodí základné dôsledky. Leibniz navyše tvrdí, že by bolo možné dospieť k úplnému systému, ktorý by

¹⁴ *Discours de métaphysique* (pozn. prekl.).

¹⁵ *Système nouveau de la nature et de la communication des substances* (1695) (pozn. prekl.).

¹⁶ *List Arnauldovi* (9. októbra 1687). Pozri Leibniz (2009, 245).

¹⁷ *Méthode de la certitude et de l'art d'inventer*. Pozri Leibniz (1999, 958 – 959).

sústredoval všetky doktríny, názory a pozorovania. Dokonca použije výraz, podľa ktorého by tento prehľad reprezentoval celkovú harmóniu právd, ktorej pôvodcom je Boží rozum.¹⁸ Išlo by o najkompletnejšie možné vyjadrenie usporiadania právd.

Keďže v tomto treťom význame nachádzame kritériá dedukcie a kompletnosti axiomatiky, môžeme si položiť otázku, či by sme v nej nemohli nájsť konceptuálny rámec leibnizovského systému. Pretože Leibniz obhajuje bohatstvo takéhoto výkladového modelu, mohli by sme tvrdiť, že mu slúžil ako inšpirácia pre jeho vlastnú filozofiu a metafyziku. Aj napriek tomu si ľahko môžeme všimnúť značné rozdiely medzi oboma návrhmi. Systematický prehľad je výkladom všetkých ľudských poznatkov, ideálom artikulácie jednotlivých doktrín, prítomných i minulých názorov. Čo je však dôležitejšie, pre Leibniza ideálne zavŕšenie systematickej encyklopédie nemôže závisieť od práce jedného jediného človeka. Zjavne si vyžaduje prácu nejakého spoločenstva. Leibniz tvrdí, že žiadne individuum si nemôže nárokovať na znalosť takejto harmónie právd, z čoho vyplýva dôležitosť vypracovania systematického prehľadu. To znamená, že porovnanie systematického výkladu vedomostí, o ktoré tu ide, spolu s myšlienkou systému pre danú disciplínu, akou je metafyzika, by vhodné nebolo. Inak povedané, tento systematický model sa týka úplnosti znalostí, a nie spôsobu, akým sa v každej disciplíne postupuje. Nemyslím si, že by sa Leibniz vôbec kedy pokúšal vnieť tento model do filozofie alebo metafyziky, v jeho textoch totiž nemáme žiadnu stopu, ktorá by viedla k tomuto spôsobu výkladu princípov a dôsledkov.

Záver. Tieto tri významy termínu *system*, pravdaže, nie sú prierezom modelu, podľa ktorého by sa dali systematicky vyložiť a deduktívne odvodiť pravdy v danej teórii. Toto opäť podporuje interpretáciu, podľa ktorej by Leibniz nemal systematický prístup a vo filozofii si nikdy neželal postupovať architektonickým spôsobom. To však neznamená, že akákoľvek systematická rekonštrukcia leibnizovských teórií je úplne zbytočná. Viacero komentátorov aj napriek obavám o zdroje a kontexty navrhovalo systematické interpretácie, ktoré sa naozaj javia ako produktívne. Takéto postupy zrejme umožňujú odhaliť dôsledky alebo aspekty leibnizovského myslenia, ktoré by inak ostali neznáme, alebo len ťažko odhaliteľné. Aj napriek tomu si myslím, že systematický prístup zahŕňa hlavné problémy, osobitne dva, ktorými by som chcel moje úvahy ukončiť. Po prvé, príliš systematickou rekonštrukciou často zabúdame na rozdiely a nesúlady, ba dokonca na nekoherentnosť medzi formuláciami a textami vzťahujúcimi sa k nejakému problému či teórii. Fond leibnizovského archívu je čoraz známejší a ukazuje, do akej miery sa Leibniz zaujímal o dosť veľké množstvo tém a autorov. Stav leibnizovského korpusu je o to zaujímavejší, že v ňom vidno Leibniza, ktorý premýšľa, upravuje a niekedy dokonca opúšťa explikačné tézy. Na druhej strane zistíme, že zdanlivo sekundárne texty sú v istom mo-

¹⁸ *List Hesenthalerovi* (máj – október 1671). Pozri Leibniz (2006, 189); *De arte characteristic inventoriaque*. Pozri Leibniz (1999, 324); *Aus und zu Jungius' Logica Hamburgensis*. Pozri Leibniz (1999, 1069 a 1077); *De distinctionibus seu fundamentis divisionum. Alstedii encyclopaediae excerptum annotatum*. Pozri Leibniz (1999, 1135).

mente pre pochopenie rozvíjania argumentov podstatné. Často ide o poznámky, nedokončené texty či listy, ktoré sú však zásadné pre rekonštitúciu Leibnizovho myslenia. Niekedy mám dojem, že systematická lektúra zahŕňa tieto rozdiely s cieľom lepšie dosiahnuť rekonštrukčný projekt. Ďalej nesystematická interpretácia umožňuje lepšiu kontextualizáciu Leibniza v dejinách filozofie. Podľa môjho názoru nielenže umožňuje lepšie pochopiť, prečo Leibniz uvažoval nad takým alebo onakým problémom, ale podáva správu o skutočnom mieste leibnizovského myslenia v období, keď sa rozvíjalo. Znáмым príkladom je korešpondencia s Arnauld, v ktorej sám Arnauld hrá dôležitú rolu v záujme pochopenia leibnizovských téz. Leibniz sa dokonca v určitých momentoch z teoretického hľadiska zaujímal o individualitu a substancialitu telies práve vďaka Arnauldovým otázkam a námietkam. Hoci *Metafyzická rozprava* má od ustáleného systému ďaleko, na výmeny názorov či modifikácie predsa len pristúpi. Takáto kontextualizácia sa v recepcii Leibniza napokon tiahne od začiatku 18. storočia až dodnes. Množstvo použití leibnizovských téz poukazuje skôr na dynamické ako systematické myslenie. Fontenelle a iní istotne Leibniza pochopili ako systematika, no práve títo autori pridávajú niečo, čo u Leibniza bolo možné, no nikdy to neexistovalo. Lepšie opätovné začlenenie Leibniza do dejín jednotlivých recepcií sa podľa môjho názoru dosiahne pochopením jeho filozofie ako tej, ktorá skôr pozostáva z obnoviteľných častí ako z deduktívneho a úplného systému.

Literatúra

- ACADÉMIE ROYALE DES SCIENCES (1718): Éloge de M. Leibniz. In: *Histoire de l'Académie des sciences*. Paris.
- LEIBNIZ, G. W. (1978a): *Die Philosophische Schriften*. Band. 3. Gerhardt, C. I. (ed.). Hildesheim; New York: Georg Olms Verlag.
- LEIBNIZ, G. W. (1978b): *Die Philosophische Schriften*. Band. 4. Gerhardt, C. I. (ed.). Hildesheim; New York: Georg Olms Verlag.
- LEIBNIZ, G. W. (1981): *Sämtliche Schriften und Briefe*. Reihe VI/Band 3. Berlin: Akademie Verlag.
- LEIBNIZ, G. W. (1990): *Sämtliche Schriften und Briefe*. Reihe VI/Band 2. Berlin: Akademie Verlag.
- LEIBNIZ, G. W. (1999): *Sämtliche Schriften und Briefe*. Reihe VI/Band 4. Münster: Akademie Verlag.
- LEIBNIZ, G. W. (2006): *Sämtliche Schriften und Briefe*. Reihe II/Band 1. Berlin: Akademie Verlag.
- LEIBNIZ, G. W. (2009): *Sämtliche Schriften und Briefe*. Reihe II/Band 2. Münster: Akademie Verlag.
- LEIBNIZ, G. W. (2014): *Sämtliche Schriften und Briefe*. Reihe II/Band 3. Berlin: Akademie Verlag.
- LEIBNIZ, G. W. (2016): *Discours de métaphysique. Correspondance avec Arnauld*, Paris: Vrin.
- LEIBNIZ, G. W. (2017a): *Sämtliche Schriften und Briefe*. Reihe II/Band 5. Vrausedition. Münster: Akademie Verlag.
- LEIBNIZ, G. W. (2017b): *Sämtliche Schriften und Briefe*. Reihe VI/Band 5 Vrausedition. Münster: Akademie Verlag.
- RESCHER, N. (1980): Leibniz and the Concept of System, In: *Studia leibnitiana*, Vol. 13, 1980

RUSSELL, B. (1997): *A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz*. London: Routledge.
RUTHERFORD, D. (1995): *Leibniz and the Rational Order of Nature*. Cambridge: Cambridge
University Press.

Z francúzskeho originálu *Leibniz et l'idée de système* preložil Martin Škára.

Christian Leduc
Université de Montréal
Département de philosophie
Pavillon 2910, boul. Édouard-Montpetit
Montréal QC H3C 3J7
Canada
e-mail: christian.leduc.1@umontreal.ca